

Maaïke de Haardt

VOORTGAANDE ONTWIKKELINGEN EN NIEUWE WEGEN TER INLEIDING

Voor u ligt de achtste en laatste aflevering van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* in deze vertrouwde opzet. Het eerste deel van deze serie verscheen in 1989 als vijftiende deel in de reeks IIMO Research Publications. *Proeven I* vormde de afsluiting van het Project Feminisme en Theologie IIMO/IWFT, een project dat gericht was op de ontwikkeling van een infrastructuur voor Vrouwenstudies Theologie in Nederland.¹ De eerste uitgave van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* bestond – geheel in de lijn van de toenmalige doelstelling – uit proefschriftvoorstudies. In de zestien jaren tussen deze eerste uitgave en de hiervoor liggende achtste, is er veel gebeurd op het gebied van Vrouwenstudies Theologie. De ontwikkeling die met het project Feminisme en Theologie en met *Proeven* is ingezet resulteerde in een brede en ook institutioneel gedragen inbedding van het vakgebied, zowel op onderwijs- als onderzoeksniveau. Signaleerde Freda Dröes in de eerste aflevering van *Proeven 29* gepromoveerde vrouwen in de theologie, dat aantal heeft inmiddels de 100 allang overschreden. In een groot aantal van deze proefschriften is het vrouwenstudiesperspectief uitdrukkelijk in het onderzoek geïntegreerd.

Tussen 1989 en 2005 zijn daarnaast de universitaire onderwijs- en onderzoeksstructuren grondig gewijzigd. De meest ingrijpende daarvan op het gebied van onderwijs is de invoering van de BA/MA structuur, alsmede de inrichting van onderzoeksscholen. Maar ook de huidige ontwikkelingen binnen de theologische faculteiten zelf en de integratie van theologie binnen religiewetenschappen of de opname van de theologische faculteiten in grotere universitaire eenheden zoals een faculteit der geesteswetenschappen, trokken en trekken ongetwijfeld in de toekomst sporen van verandering waarvan de uitkomst en de implicaties voor de ontwikkeling van het vakgebied Vrouwenstudies Theologie nog verre van helder en niet bij voorbaat gunstig zijn.

De gesignaleerde ontwikkelingen zijn niet aan *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* voorbijgegaan. Integendeel, er is in de loop der jaren een duidelijke evolutie te zien. *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* ontwikkelde zich qua opzet van deel tot deel.

Deel één werd opgezet als publicatieforum dat uitsluitend bestemd was

¹ Zie 'Woord vooraf', in: J. Bekkenkamp, F. Dröes, A.-M. Korte, M. Papavoine (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie I* (IIMO Research Publication 25), Leiden/Utrecht 1989, 8.

voor beginnende onderzoeksters die daarmee in de gelegenheid werden gesteld delen uit hun promotieonderzoek te presenteren. Gezien de geringe academische publicatiemogelijkheden was dat een belangrijke en noodzakelijke doelstelling. Vanaf deel twee werden daarnaast ook kroniekachtige bijdragen opgenomen die expliciet inzicht gaven in 'de context waarin op dit moment door vrouwen in de theologie gepromoveerd wordt'² en waarin ook de eerste proefschriftpresentaties verschenen. 'Achtergronden', zo luidde de naam van deze rubriek. Deze bijdragen maakten het mogelijk de individuele onderzoeksthema's en verscheidenheid aan theologische disciplines in een overkoepelend vrouwenstudiesperspectief te plaatsen. Vanaf *Proeven* deel IV zijn in deze afdeling ook de beschrijvingen te vinden van programmatische, interuniversitaire en/of interdisciplinaire onderzoeksprojecten vanuit vrouwenstudies, onderzoeksprojecten waarin zowel gepromoveerden als junioronderzoek(st)ers participeerden. Daarmee bood *Proeven* een heel eigen zicht op zowel de inhoudelijke als institutionele ontwikkelingen van Vrouwenstudies Theologie in Nederland. Het straalde de kracht uit van een relatief jong veld dat volop in ontwikkeling is en zich ook steeds meer internationaal manifesteerde, getuige de kroniek. De toenmalige redactie, bestaande uit Jonneke Bekkenkamp, Freda Dröes, Anne-Marie Korte en Marian Papavoine, gezamenlijk verantwoordelijk voor deze vier eerste delen, karakteriseerde de inhoudelijke bijdragen indertijd geheel in de lijn van wat zij in de eerste *Proeven* al als kenmerkend noemden:

De onderzoeksfragmenten laten een versterking zien van tendensen in het theologisch vrouwenstudiesonderzoek die wij eerder signaleerden. Opnieuw vinden we het toepassen en verfijnen van seksespecifieke vraagstellingen, het sterk naar voren halen van (de betekenis van) bronnen van vrouwen, en het zoeken naar vorm en uitdrukking van een eigen theologische identiteit.³

Inhoudelijk opvallend vinden zij daarnaast de 'terugkeer van God' in de verschillende bijdragen alsmede een opmerkelijke toename in oriëntatie op postmoderne en niet-westerse discussies. Hoewel zij bij dit laatste opmerken dat er relatief weinig expliciete uitwisseling op dit terrein plaatsvindt.

Met de wisseling van de redactie bij de uitgave van *Proeven* V, vindt ook een verandering in de formule van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* plaats. Een eerste verandering betreft de taal. Niet langer zijn de bijdragen uitsluitend in het Nederlands. Mede onder druk van de noodzaak tot

² Zie 'Inleiding', in: J. Bekkenkamp, F. Dröes, A.-M. Korte, M. Papavoine (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* II (IIMO Research Publication 32), Leiden/Utrecht 1991, 11.

³ Zie 'Inleiding', in: A.-M. Korte, M. Papavoine, J. Bekkenkamp, F. Dröes (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* IV (IIMO Research Publication 44), Utrecht 1996, 11.

internationalisering en tot publicaties in een vreemde taal worden er in toenemende mate proefschriften en artikelen in het Duits of Engels geschreven. Om *Proeven* een aantrekkelijk academisch publicatieplatform te laten blijven biedt ook *Proeven* de mogelijkheid tot dergelijke publicaties. De tweede verandering betreft het opnemen van werk van senioronderzoekers en bijdragen uit de grotere, interuniversitaire onderzoeksverbanden Vrouwenstudies Theologie die inmiddels zijn opgericht. Met een nieuwe rubriek, die de naam 'Voortgaande Discussie' krijgt, beoogt de redactie niet alleen bijdragen uit lopend Nederlands onderzoek te presenteren maar met name het debat in Nederland over inhoud en richting van Vrouwenstudies Theologie te stimuleren. Daarbij wordt, zoals vanaf het begin, geen dwingende of vaste omschrijving van het vrouwenstudieperspectief gegeven. Proefschriftvoorstudies blijven het eerste deel van *Proeven V* uitmaken en de publicaties van dergelijke bijdragen vormt nog steeds de primaire doelstelling. De redactie acht een verschuiving in de verhouding tot de traditie een kenmerk van alle bijdragen in deze bundel. De eigen religieuze en theologische identiteit wordt, wellicht sterker dan in de voorgaande *Proeven*, veel explicieter gepostuleerd en tot uitgangspunt genomen in het gesprek met de brede christelijke traditie.⁴ De legitimiteit van het 'vrouwelijk spreken' staat op geen enkele manier ter discussie. Vanuit deze eigen en, dat moet nadrukkelijk gesteld, zeer veelstemmige diversiteit van dit spreken, onderzoeken vrouwen welke onderdelen, symbolen, concepten of praktijken uit de christelijke traditie betekenisvol kunnen zijn en op welke wijze. Deze trend zet zich in de daaropvolgende afleveringen van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* door.

Proeven VI tracht bovendien door middel van de rubriek 'Forum' uitdrukkelijk ook de actualiteit in te brengen en op die manier de bijdrage van Vrouwenstudies Theologie aan het brede theologische en maatschappelijk debat te stimuleren. Ging het debat in dit zesde deel over de vertaling van de Godsnaam,⁵ het debat in *Proeven VII* richtte zich uitdrukkelijk op maatschappelijke ontwikkelingen. Gekozen werd voor een feministische reflectie op het thema werk en spiritualiteit. Op basis van een discussiebijdrage werden verschillende auteurs, werkzaam op uiteenlopende posities en functies, gevraagd te reageren. Deze zevende *Proeven* kende bovendien een ingrijpende wijziging in de opzet van het geheel. Met de toenemende toegan-

⁴ Vgl. 'Inleiding', in: K. Biezeveld, F. Dröes, G. Speelman, M. Vermeij (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie V* (IIMO Research Publication 51), Zoetermeer 1999, 13-14.

⁵ Zie: C. Vander Stichele, 'De weergave van het tetragrammaton in de Nieuwe Bijbelvertaling' en M. Dijkstra, 'Waarom ik kies voor HEER', in: K. Biezeveld, M. Misset-van de Weg, G. Speelman, I. Van Den Eynde, M. Vermeij (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie VI* (IIMO Research Publication 53), Zoetermeer 2000, 213-227.

kelijkheid van internet en de enorme snelheid waarmee via internet allerlei gegevens over onderzoek, publicaties, promoties en congressen beschikbaar zijn, besloot de redactie dergelijke informatie niet meer op te nemen en daarmee de rubriek 'Achtergronden' op te heffen. Om het overzicht van de promoties goed en ook inhoudelijk af te sluiten werd aan Freda Dröes gevraagd een terugblik te geven op de ontwikkelingen in de proefschriften en daarmee ook op de ontwikkelingen van Vrouwenstudies Theologie in Nederland.⁶ De redactie hoopte daarmee overigens ook een inhoudelijk debat over ontwikkelingen en criteria voor Vrouwenstudies Theologie te entameren.

Met het verschijnen van deze *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* VIII hebben we die hoop maar zeer beperkt vorm kunnen geven. Deze achtste *Proeven* is dan ook de laatste in deze formule, zo schreven wij in het begin van deze inleiding. Het besluit om de serie in dit format niet voort te zetten heeft een aantal redenen. De eerste is onmiddellijk gegeven met wat altijd de eerste doelstelling van *Proeven* is geweest: een publicatieforum van proefschriftvoorstudies. In *Proeven* VII konden wij slechts twee van dergelijke studies presenteren en voor *Proeven* VIII bleek het zelfs niet mogelijk om dergelijk onderzoek te presenteren. Daarmee konden we de tot nog toe eerste doelstelling van deze serie niet meer realiseren.

Nu blijft er intussen nog voldoende interessants te publiceren over. De bundel die wij hier voorleggen geeft een uitdagend en interessant inzicht in het onderzoek dat op het gebied van Vrouwenstudies Theologie in Nederland verricht wordt, zowel door senior- als door junioronderzoekers. Deze keer hebben we zelfs onderzoek dat in het kader van het onderwijs gedaan is opgenomen. Het is echter de vraag of dit interessante aanbod in zijn brede diversiteit voldoende reden is om de uitgaven van *Proeven* in haar huidige vorm voort te zetten. Behoeft de bundel dan niet meer inhoudelijke en thematische samenhang dan in het huidige format geboden kan worden? Waarom zouden we een bundel van enkel Nederlands onderzoek presenteren als de taal er toch niet meer toe doet? Voor zowel de redactie als het IWFT Vrouwen netwerk Theologie en met name de leden van het onderzoekstersnetwerk OPP, die direct bij de uitgave betrokkenen, waren dit serieuze vragen. Bovendien zijn ook de algemene infrastructurele voorwaarden voor de publicatie van resultaten van onderzoek op het gebied van Vrouwenstudies Theologie de afgelopen jaren sterk verbeterd. Daar komt bij dat de serie *Proeven van Vrouwenstudies Theologie*, ook met de gewijzigde en meer op debat gerichte redactieformule, niet de functie gehad heeft in het debat over

⁶ Zie F. Dröes, 'Vrouwen-proefschriften en Vrouwenstudies Theologie in Nederland', in: M. de Haardt, M. Misset-van de Weg, I. Van Den Eynde, M. Verhoeven (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* VII (IIMO Research Publication 60), Zoetermeer 2002, 189-207.

de ontwikkelingen binnen Vrouwenstudies Theologie – zo dat in Nederland al gevoerd wordt – die de redactie voor ogen stond. Hetzelfde geldt overigens voor de goed ontvangen maar niet breed gereciperde theologische en maatschappelijke debatten die vanaf *Proeven VI* zijn ingezet. Een tweejaarlijks publicatieforum lijkt hiertoe niet het meest geëigende instrument.

Voor het voeren van meer actuele debatten en uitgaven van onderzoeksresultaten overwegen we over te gaan naar een internet-tijdschrift. Dat heeft een breed, ook internationaal bereik en biedt mogelijkheden tot internationale discussies. Tegelijkertijd blijft het voor de Nederlandse lezer/es uitstekend toegankelijk. Voor de voortzetting van *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* denken we dan ook eerder aan de uitgave van monografieën en thematische bundels in het Nederlands. Bundels van een academisch niveau die daarnaast ook voor een breder publiek toegankelijk willen zijn.

Het brede palet dat wij met deze laatste *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* in deze vorm presenteren stamt uit verschillende theologische disciplines: bijbelwetenschappen (Benschop), systematische theologie (Biezeveld, De Haardt, Nutt, Suharjanto, Grevel), geschiedenis (Van Veen, Berlis), godsdienstfilosofie (Berendsen) en een meer literaire en cultuurwetenschappelijke bijdrage (Bekkenkamp). Sommige bijdragen zijn onderdeel van langer lopende of beginnende onderzoeksprojecten, andere zijn eigenstandige afgeronde projecten. Van de auteurs die aan deze *Proeven* meewerken zijn sommigen senioronderzoekers, anderen zijn student en junioronderzoeker (Benschop, Nutt, Suharjanto, Grevel). Tezamen bieden deze bijdragen vanwege hun disciplinaire, methodische en inhoudelijke verscheidenheid een indruk van de breedte van het onderzoek dat door leden van het IWFT Vrouwenennetwerk Theologie wordt uitgevoerd. Daarnaast wordt eveneens duidelijk dat het begrip Vrouwenstudies Theologie of de inzet van gender als een belangrijke hermeneutische categorie voor de auteurs niet noodzakelijk expliciet als uitgangspunt geldt. Dat roept natuurlijk opnieuw de vraag op naar de karakteristieken van het 'eigen' perspectief dat gender- en vrouwenstudies claimt in te brengen.

In de bijdrage van *Maaïke de Haardt*, waarmee we deze bundel openen, staat dit perspectief voluit centraal. De Haardt geeft een typering van de theologische en religieuze praktijk van christenfeministen. Als centrale kenmerken wijst ze op een kritische ecclesialiteit en 'een gevoel van belonging'. Beide overigens getekend door een fundamentele en zeer creatieve ambivalentie. Andere kenmerken van deze 'gelovige typologie' van vrouwen zijn een sterke nadruk op immanentie en op de aanwezigheid van het goddelijke, een voorkeur voor het alledaagse als plaats van openbaring, een nadruk op de relationaliteit van alle werkelijkheid en een gerichtheid op heil en heling.

Daarnaast lijkt orthopraxis boven orthodoxie te gaan. Aan het einde van haar bijdrage stelt De Haardt de vraag of deze wijze van geloven naar houding en inhoud een model is dat prototypisch is voor veel hedendaagse westerse christenen.

In de bijdrage van *Kune Biezeveld*, 'Over vruchtbaarheid gesproken', gaat het eveneens om een uitdrukkelijke en herkenbaar seksespecifieke vraagstelling, namelijk de vraag naar de impact van negatieve beeldvorming ten aanzien van lichamelijke van vrouwen op de protestantse systematische theologie. Met name de dialectische theologie in het spoor van Karl Barth heeft met een beroep op bijbelse wortels een theologie gestimuleerd waarin in contrasten wordt gedacht, bijvoorbeeld het contrast tussen natuur en geschiedenis respectievelijk vruchtbaarheidsgodsdiens, en het bijbels monotheïsme. Biezeveld zoekt een uitweg uit deze genderspecifieke oppositie zonder in de val te willen lopen die kleeft aan de 'traditioneel' feministische nadruk op de 'verketterde' pool, namelijk dat daarin het contrast zelf in stand wordt gehouden. Ze meent dat recent ontwikkelde scheppingstheologie met aandacht voor het begrip zegen een meer creatieve weg opent om de complexiteit van de werkelijkheid meer recht te doen.

Het gaat in deze twee bijdragen om een wijze van theologiseren die we in eerdere *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* eveneens zagen: het toepassen en verfijnen van seksespecifieke vraagstellingen in combinatie met het sterk naar voren halen van (de betekenis van) bronnen van vrouwen. Het doel van deze methode is niet zozeer om de eigen theologische identiteit te zoeken maar om deze verder te profileren en op haar vruchtbaarheid voor de betekenis van centrale vragen en thema's in het hedendaagse theologische veld te be'Proeven'.

Uitdrukkelijk gericht op het onderzoek naar een specifieke kerkelijke praxis van vrouwen is de bijdrage van *Angela Berlis*. Ze stelt onder de titel 'Vergelt's Gott! Frauen, Geld und Kirche' de veelal genegeerde vraag naar de relatie vrouwen en geld. Hoe gingen rijke vrouwen met hun geld om? Leverden zij met hun kapitaal een bijdrage aan de geschiedenis van haar kerken, meer concreet aan het ontstaan van het Oud-Katholieke bisdom in Duitsland? Welke invloed konden zij met hun financiële bijdrage aanwenden? Het blijkt dat de veelal gehanteerde tegenstelling tussen publiek en privé vanuit de vraag naar de verhouding kerk vrouwen en geld niet opgaat. Het ging hier bovendien niet louter om onbaatzuchtig handelen zoals Berlis aantoonde, maar om zelfbewust en doelgerichte bijdragen aan de opbouw van de kerk en van haar eigen vrouwen netwerk. Het opsporen van onbekende geschiedenissen van vrouwen blijkt nog steeds veel nieuw en uitdagend materiaal op te leveren. Zeker wanneer deze geschiedenis een type religieuze identiteit aan het licht brengt die de vele clichés weet te doorbreken, zoals

Berlis hier laat zien. Zowel voor het schrijven van de geschiedenis van gelovige vrouwen als voor de geschiedenis van de kerk is dit in velerlei opzicht van groot belang.

Een verschuiving van een expliciet naar een veeleer impliciet genderperspectief zien we in de bijdrage van *Mirjam van Veen*. In haar artikel 'Twee geloven op één kussen' beschrijft ze de visie van Johannes Calvijn op het huwelijk in het algemeen en zijn visie op het gemengde huwelijk in het bijzonder. Calvijn had een bijzonder hoge dunk van het huwelijk: als het goed was weerspiegelde het een hemelse harmonie. Het sluiten van een gemengd huwelijk wees hij daarom van de hand. Van Veen beschrijft de complexe situatie van de gemengde huwelijken in de zestiende eeuw en laat zien dat het in sommige situaties een nijpend en praktisch probleem was. Anders dan een aantal andere reformatoren meende Calvijn dat het paulinisch privilege echter niet moest worden ingezet om gemengde huwelijken te ontbinden. Daarnaast blijkt echter dat Calvijn de toepassing van de onontbindbaarheid van dergelijke huwelijken minder strikt praktiseert. De status van een bepaalde persoon lijkt doorslaggevend te zijn voor het antwoord op de vraag naar het al dan niet ontbinden van een concreet huwelijk. In hoeverre gender in deze voorkeuren een rol speelt is niet duidelijk, wel blijkt dat mensen, en met name vrouwen die met een katholiek getrouwd waren en in een katholieke omgeving woonden, meer te lijden hadden van Calvijns visie op de onontbindbaarheid dan sommige anderen.

Desiree Berendsen bespreekt een thematiek die traditioneel met vrouwen wordt geassocieerd: emoties, en wel emoties in relatie tot rituelen. Ze verdedigt de stelling dat geloof ontstaat vanuit affectieve toe-eigening van een religieuze traditie en met name door het meedoen aan rituelen. Rituelen roepen, aldus Berendsen, emoties op en daarmee dus geloof. Op basis van haar analyse van verschillende opvattingen over en kenmerken van religieuze emotie wordt duidelijk gemaakt dat emoties zowel cognitief als lichamelijke en sociaal bepaald zijn, en dat rituelen zowel emoties oproepen als emoties kanaliseren. Religieuze tradities kunnen in het verlengde daarvan worden beschouwd als paradigmatische scenario's voor religieuze emoties, in de zin dat ze de context zijn waarbinnen religieuze emoties geleerd en gevormd worden, en in de zin dat ze mensen voorzien van manieren om hun emoties te hanteren. Opnieuw staat hier het genderperspectief niet expliciet centraal. Daartegenover staat dat het in deze bijdrage uitdrukkelijk gaat om de erkenning van het belang van het zo sterk gegenderde begrip 'emoties' in het kader van het opnemen, doorgeven en toe-eigenen van religieuze tradities.

In de bijdrage van *Jonneke Bekkenkamp* staat het begrip creativiteit centraal. Met behulp van een levensbeschouwelijke kaart van marktonder-

zoeksbureau Motivaction onderzoekt Bekkenkamp de waardering die drie schrijfsters geven aan de waarde 'creativiteit'. Waarden die mensen belangrijk vinden, aldus marktonderzoekers, zijn een indicatie van alternatieve levensbeschouwelijke landkaarten waarin een typologie van maatschappelijke normen en waarden een typologie van levensinstellingen oplevert. Als theoloog is Bekkenkamp zeer geïnteresseerd in wat dergelijke waarden *betekenen* en deze bijdrage is een eerste resultaat van haar onderzoek naar de betekenissen van één van deze centrale waarden. Ze onderzoekt daartoe de woordwaarde, de betekenis, van de notie creativiteit in de vocabulaires van de Vlaamse filosoof en schrijfster Patricia De Martelaere, de Poolse dichteres Wislawa Szymborska en de Noord-Amerikaanse duizendpoot Julia Cameron. Vervolgens vraagt ze zich af of eventuele verschillen in woordwaarde ook indicatief zijn voor verschillen in levensbeschouwing.

Ook in de bijdrage van *Sylvia Grevel* staat creativiteit in relatie tot levensbeschouwing centraal. Hier is de centrale vraag of de seculiere kunst van Georgia O'Keeffe religieus geïnterpreteerd kan worden. In de kunstwetenschappen gebeurt een dergelijke duiding als vanzelfsprekend. Maar hoe als theoloog een dergelijke vraag te beantwoorden? Een bevestigend antwoord is mogelijk, meent Grevel, door het leven en werk van O'Keeffe te interpreteren als een uiting van een spiritueel en mystiek leven. Ze werkt dat uit door middel van een interpretatie van het schilderij *Van veraf en dichtbij* vanuit een bepaalde opvatting van spiritualiteit waarin mystiek en zelftranscendentie kenmerkend zijn. Met behulp van het werk van de filosoof Luce Irigaray wordt vervolgens het begrip zelftranscendentie nader gepreciseerd als 'sensible transcendence' waarin lichamelijke en materialiteit centraal staan en bepalend zijn voor de paradoxale ervaring van oneindigheid, die uiteindelijk de religieuze dimensie in de kunst van O'Keeffe bepaalt.

Van beeldende kunst gaan we over naar literatuur. *Aurica Nutt* leest de autobiografie van de Holocaust overlevende Ruth Klügers 'weiter leben. Eine Jugend' als feministisch theologe en onderzoekt de relevantie van dergelijke literatuur voor de theologie. Er zijn verschillende leeswijzen mogelijk: als tekst voor de doden, als verhaalde waarheid en als feministisch boek. In verschillende hedendaagse theologische en feministisch-theologische ontwerpen vindt Nutt aanknopingspunten om Ruth Klügers werk theologisch te interpreteren. Ze stelt dat het bij Klüger zo sterk gearticuleerde geloofsverlies het enige theologische perspectief is dat overblijft in het licht van de Shoah. Ook het recentelijk door de joodse theologe Melissa Raphael gepresenteerde 'vrouwelijk gezicht van God in Auschwitz' is volgens Nutt vanuit een christelijk perspectief geen optie.

Kunst en literatuur, en met name kunst en literatuur van vrouwen, zijn van oudsher belangrijke bronnen binnen Vrouwenstudies Theologie en zijn

dat nog steeds, zoals uit de hiervoor beschreven bijdragen blijkt. Het werk van vrouwelijke kunstenaars biedt feministische theologes steeds opnieuw mogelijkheden om tot uitdagende theologische inzichten te komen. Maar ook de traditionele bronnen van de theologie blijven bron van feministisch-theologische creativiteit en interpretatie, zoals blijkt uit de bijdrage van *Arine Benschop*. Benschop stelt een tegendraadse lezing voor van Handelingen 16:16-18 en ze weet daarmee een tot nog toe ongeziene 'religieuze expert' naar voren te halen in de geschiedenis van het vroege christendom. In genoemde perikoop beschrijft Lucas de ontmoetingen tussen Paulus en een slavin met een pythische geest. Benschop geeft deze slavin een naam en gezicht, beschrijft haar culturele en religieuze achtergronden en leest de tekst vervolgens vanuit haar perspectief. Ze maakt daarmee ook zichtbaar hoe deze Silvana in traditionele exegeses achter de figuur van Paulus verdwijnt. Door het verhaal in een postkoloniaal verband te plaatsen wordt bovendien aangetoond hoezeer de portrettering van deze vrouw in commentaren fungeert ter ondersteuning van de inferioriteit van andere culturen en religies.

Benschop staat met haar wijze van vragen en interpreteren in een zich steeds verder ontwikkelende feministisch-hermeneutische en -exegetische traditie waarbij het genderperspectief onontbeerlijk is om zowel bij de interpretatie van de teksten als het herschrijven van de geschiedenis de religieuze en theologische subjectiviteit en identiteit van vrouwen op het spoor te komen.

De laatste bijdrage vóór het Forum, de rubriek die ingaat op een actueel thema, is een onderzoek naar het begrip 'autonomie' aan de hand van het werk van de moraaltheoloog Franz Böckle, door *Dewi Maria Suharjanto*. Het autonomiebegrip heeft binnen vrouwenstudies altijd een zeer eigen en centrale betekenis gehad, maar is niet onomstreden. Politieke autonomie, ja; autonomie als ethisch relatieloos en sterk rationalistisch begrip, nee. De vraag is in hoeverre het 'theonome' autonomiebegrip van de niet-feminist Böckle, een opvatting waarin autonomie in een religieuze en relationele context wordt geplaatst, bijdraagt aan hedendaagse feministische discussies rond deze term. In hoeverre is zijn geloofsgefundeerde ethiek te verenigen met een feministisch theologische inzet? Duidelijk wordt dat Böckle's opvatting van morele autonomie een praktische verantwoordelijkheid impliceert.

Ook deze *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* wordt afgesloten met een Forum rond een actueel thema. Deze keer betreft het de betekenis van zorg en zorgen in de persoonlijke en maatschappelijke levenssfeer. Zorg-ethiek is een hoogst actuele en sterk in de belangstelling staande benadering. Zowel in de maatschappelijke praktijk als binnen vrouwenstudies staat het hoog op de agenda en is de inhoud en betekenis van zorg en zorgen niet on-

omstreden. Wat zijn de kritisch-politieke implicaties van een dergelijke benadering en welke feministisch-theologische kwesties zijn met deze benadering gemoeid? Zorgethica Annelies van Heijst geeft vanuit eigen onderzoek haar visie op dit thema en legt een aantal netelige vragen voor. Een zestal auteurs geeft vanuit verschillende maatschappelijke en theologische achtergronden een reactie op de bijdrage van Van Heijst. Daaruit blijkt dat de implementatie van een zorgethisch perspectief zowel politiek, maatschappelijk als in de privé-sfeer niet zonder meer geschiedt. Van Heijst sluit dit debat af met een reflectie op de verschillende bijdragen en pleit uiteindelijk voor een softe zorgguerilla die de masculiene cultuur effectief weet te ondermijnen.

Ook met deze bijdrage aan het debat is het laatste woord over het wat en hoe van een feministisch-theologische benadering niet gesproken. Duidelijk is wel dat ook in het debat rond zorg het genderperspectief steeds opnieuw kritisch-constructieve bijdragen levert aan hoe nu eigenlijk 'mens-zijn' te verstaan. Dat ook de theologie daarin nog steeds wat te zeggen heeft moge eveneens duidelijk zijn. In de eerste *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* constateerde Freda Dröes dat wellicht precies deze interesse voor de betekenis van mens-zijn karakteristiek is voor de theologie die werd ontwikkeld door de eerste lichte gepromoveerde theologes in Nederland. In dat verband verwees zij naar een omschrijving van theologie als hermeneutiek van het mens-zijn.⁷ Het is een uitdagende vraag of ook hedendaagse Vrouwenstudies Theologie vanuit deze theologieopvatting te karakteriseren valt. In deze *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* zijn daar in ieder geval opnieuw veel aanwijzingen voor te vinden.

⁷ F. Dröes, 'Vrouwen gepromoveerd in de theologie in Nederland', in: J. Bekkenkamp, F. Dröes, A.-M. Korte, M. Papavoine (red.), *Proeven van Vrouwenstudies Theologie I* (IIMO Research Publication 25), Leiden/Utrecht 1989, 53-111, 94.